

TOPÒNIMS I PODER FEUDAL

Resum

L'antiga toponímia pot transmetre lectures de l'antiga organització del territori, fins i tot la possible fundació de pobles, vius fins no fa gaire, en aquesta zona de la Terreta.

La hipòtesi és que en l'origen de l'assentament i en la fundació dels pobles assenyalats hi pot haver el mateix procés de control feudal del territori, a partir dels castells d'Orrit i Areny. El «bateig» dels llocs importants, sigui per ocupació o per utilitat, pot obeir a interessos d'aquests temps de fundació.

Parlarem bàsicament de tres pobles, ara despoblats: Miralles, Escarlà i Espills. Els tres termes semblen propis del llenguatge castellar-feudal.

Paraules clau: toponímia, organització del territori, la Terreta, Miralles, Escarlà, Espill.

Ricard Oliva Frago

Abstract

The ancient toponymy can transmit readings of the ancient organization of the territory, even the possible foundation of alive towns, until not long ago, in this area of the Terreta.

The hypothesis is that in the origin of the settlement and in the foundation of distinguished towns there may be the same process of feudal control of the territory, from the castles of Orrit and Areny. The «baptism» of important places, by occupation or utility, may be due to interests of these times of the foundation.

Basically, we are going to speak about three towns, now unpopulated: Miralles, Escarlà and Espills. The three terms seem words from the Castellar Feudal language.

Keywords: toponymy, organization of the territory, la Terreta, Miralles, Escarlà, Espill.

Introducció

L'antiga toponímia pot transmetre lectures de l'antiga organització del territori, fins i tot de la possible fundació de pobles vius fins no fa gaire. Vegem-ho en el cas d'aquesta zona.

La Terreta és una depressió prepirinenca envoltada per serres calcàries i conglomeràtiques. Té com a espinada el riu Noguera Ribagorçana, actual límit entre Aragó i Catalunya. La vegetació típica ha estat força substituïda per coníferes, encara que queden restes de masses forestals de planifolis (fulla ampla i generalment caduca). El mateix nom del riu ens parla, segons sembla (Coromines, 1997), de «lloc de nogueres». Amb això podem pensar que la massa arbòria ha estat prou atacada, tot i que queden restes de rouredes i fagedes (Aulàs i Castellet). En aquest espai tenim un clima mediterrani continental temperat, amb hiverns freds i estius calorosos.

Des de la més primerenca documentació del lloc tenim referències de l'existència de vinyes, per exemple a Miralles cap al 837 (Abadal, 1955). Alhora, per informacions orals sabem que la zona de la Terreta estava força especialitzada en la producció de vi que venien els propis traginers, més al nord, a la zona estrictament pirinenca. Tot això complementat amb la ramaderia, una activitat constant en aquest territori, i des de molt antic —seguint etimologies de Terrado (2001)—: pensem en topònims com Belarta (en basc 'lloc de la bona herba, bona pastura'), Olbe (en basc 'sota la cabana'), etc.

Història i toponímia

Aquest territori sembla presentar una superficial romanització, per la qual podem explicar la pervivència de topònims del tipus Orrit, Barreda, etc. (Coromines, 1994). Fins i tot hi ha formes que semblen presentar romanitat en la seva arrel, però desinències properes a parlar preromans, emparentats amb el basc, del tipus: lo Serrui, etc.

La Terreta presenta topònims que també es podrien lligar amb l'àrab i el berber en alguna de les seves lectures: Tamúrcia, etc. El mateix Coromines era molt reticent a aquestes lectures, però cal recordar que va fer interpretacions cap a aquest camp, en zones molt més septentrionals (Miravet, per exemple, sobre el Pont de Suert). Tradicionalment s'ha considerat que hi ha una ocupació musulmana simbòlica, tot i que estudis locals com el de C. Barrull (2001) —pel que fa a Areny— fan pensar que sí hi ha presència islàmica en aquesta zona. Barrull documenta i localitza a l'altra banda de la Noguera Ribagorçana els topònims Mesquita, Almúnia, etc., d'etimologia clarament àrab o berber.

La majoria de topònims, però, tenen filiació romànica. Al segle IX tenim el territori vinculat a la casa de Tolosa i alhora al monestir de Santa Maria d'Alaó. Segons assenyala M. Riu (1977), entre 806 i 814 el comte Bigó de Tolosa atorga un precepte immunitari a un

presbíter i al *pagus* d'Orrit, encomana l'esmentada cel·la a aquest i als seus fidels d'Orrit (Abadal, 1955). A partir d'aquest moment Alaó va augmentant de propietats tant al *pagus* com a les proximitats del mateix monestir (Riu, 1977). Això és el que recull bàsicament el Cartoral d'Alaó (Corral Lafuente, 1984), que ha de ser font indispensable per a nosaltres. Tenim, doncs, molts dels actuals pobles i llogarets documentats des d'antic.

Topònims que parlen

Dins d'aquesta toponímia romànica ens mourem. Llegirem en noms de lloc, en aquest cas formats en el període medieval o documentats a partir de documents generats en aquest moment.

La hipòtesi és que en l'origen de l'assentament i en la fundació dels pobles assenyalats hi pot haver el mateix procés de control feudal del territori, a partir dels castells d'Orrit i Areny. El «bateig» dels llocs importants sigui per ocupació o per utilitat, pot obeir a interessos d'aquests temps de fundació. Hem de pensar que quan bategem un lloc, en realitat li estem donant una importància que abans no tenia. Estem posant aquest lloc en el nostre espai útil.

El procés d'encastellament significa una reestructuració de l'espai que de fet ha originat gran part dels nostres pobles actuals, i més en aquest territori que no ha patit grans concentracions urbanes modernes, més aviat tot el contrari. Com molt bé explica Jordi Bolòs (2004) «[...] a Catalunya —com en una part important d'Europa— el castell fou un altre element generador de pobles, tant o més fecund que l'església [...]». Aquest procés d'agrupació de pobles al costat de castells ha estat molt estudiat en els darrers anys, sobretot a partir del treball de Pierre Toubert (1973) per a la zona central d'Itàlia.

El que primer fa sospitar això és que els mateixos topònims de què parlarem —actualment pobles despoblats (Miralles, Escarlà i Espills)— són propis del llenguatge casteller. Vegem-ho a partir de la seva etimologia, segons Coromines (1997):

1. *Miralles*: de *miracula*, plural de *miraculum*, que en el nostre llatí vulgar prengué sentit de cim o lloc prominent que serveix de lloc de guaita.
2. *Espills*: també del llatí, *speculum*, amb sentit de mirall, espill, en aquest cas mirador, lloc de guaita.
3. *Escarlà*: de *ipsu castellare*, segurament en llatí amb sentit de turó encastellat, encara que potser també amb sentit de *castellar*, *carlà*, *senyor del castell*.

Els tres termes són d'etimologia romànica, i en el cas dels dos primers amb mencions des dels segles X i XI («in castro Miralia», 984; «Espills», 1055 i «castro Speculis»). També cal assenyalar que, aquests dos, apareixen associats al terme *castro*. És a dir, en algun moment eren castells.

Els miralls eren utilitzats per fer senyals, per transmetre informació ràpidament, sistema documentat des de l'antiguitat i segurament molt semblant al que podem veure en els esgrafiats de Sant Joan de Boí (Alta Ribagorça, possiblement del segle XII i on sembla que es representa algun tipus de senyal sonor, potser d'alarma, entre diferents fortificacions).

El sistema de miralls necessita de la intervenció del sol, però des dels mateixos llocs es podien fer senyals sonors (el cas anteriorment citat de Sant Joan de Boí); o si el senyal es fa de nit, amb el mateix foc d'una foguera. ¿Cap a on podien fer senyals aquests miralls/espills?

No oblidem que els camins eren jurisdicció senyorial o eclesiàstica; per tant, el control dels camins —i de les mercaderies, ramats i persones que hi passen— és la base del control econòmic d'una zona. Aquests punts que assenyalen estan en especial bona situació per controlar el camí de la Noguera Ribagorçana i les diverses vies de comunicació que se'n deriven.

La mateixa situació d'aquests topònims fa pensar que realment podien ser originàriament llocs de guaita o de senyals per als propers castells d'Orrit i Areny. En diverses publicacions, com al volum de *Catalunya Romànica* dedicat a la Ribagorça, es considera que el castell d'Areny tenia la funció de control de la Vall de Valira, i alhora de la frontera comtal de migjorn, perillosa fins als voltants de l'any 1000. A banda i banda de la Noguera aquests

Reproducció de l'esgrafiats de Sant Joan de Boí (s. XII), Alta Ribagorça. Presenta una interessant instantània de la vida militar del segle XII en aquests territoris. Possiblement és la representació d'un sistema de comunicació entre tres o quatre castells, mitjançant el corn o la trompa. A la part inferior, potser la preparació d'un escamot de cavallers preparant-se per a la mateixa crida?

castells barraven el pas pel *pagus* d'Orrit. Per les restes conservades es pensa que als segles IX i X hi havia un gran recinte que, entorn de l'any 1000, es va reforçar amb una torre cimeira, un clos sobirà i una bestorre, que imitava els models musulmans; segurament en aquest mateix moment es construí la torre d'Orrit.

Al segle XI, cap al 1030, sembla que en un dels primers homenatges feudals que es conserven a casa nostra es recull el jurament de fidelitat fet per Radolf Oriol a Ramon III sobre els castells d'Orrit i d'Areny. Cal assenyalar la menció que la fidelitat és sobre els dos castells, com formant part de la mateixa funció, i alhora mateix amo. En el volum pertinent de *Catalunya Romànica*, la funció d'Areny-Orrit era semblant a la que podien tenir Mur i Llimiana (Pallars Jussà), o Castell-Llebre i Oliana (Alt Urgell). Potser el mateix sistema que podem documentar aigües amunt de la Noguera Ribagorçana: Aulet i Casterner?

Alhora en el *Liber feudorum maior* (del segle XII) el districte castral del castell d'Areny, va des de Santa Eulàlia (o Santa Engràcia) i Espills (fixem-nos en el fet d'assenyalar aquest punt geogràfic com a límit de la jurisdicció) a sol ixent fins a Cornudella i Pedrós a ponent, i des de Betesa i Alaó al nord, fins a Montanyana a migdia. Sembla que en aquests moments el castell d'Areny havia absorbit el castell d'Orrit. De cop sembla perdre importància el castell d'Orrit, cosa que contrasta amb l'aparició documental d'aquest *castrum*.

Ja Ramon d'Abadal (1955) assenyalava el fet que en la documentació Orrit rep molt sovint el títol de *pagus*, per a ell senyal d'una autoritat d'ordre superior, potser un vescomte, «el qual té cura durant el segle IX i part del X, fins al restabliment de Montanyana, de la defensa i reorganització de la marca». Per ell, i d'informacions derivades de la documentació, el terme d'Orrit comprenia part o la totalitat dels termes de Sopeira, Espluga de Serra i els termes de Sapeira, Areny, Miralles i potser també Viu. Alhora el terme és el que apareix més sovint en la documentació; com a perfecte exemple vegem-ho en el *Cartulari d'Alaó* (Corral Lafuente, 1984). En aquest document, amb documentació de la zona d'entre els segles VIII al XII, Orrit apareix com a *castro*, *pago*, *territorio*, *valle* i *villa*; en total apareix 80 cops en la documentació.

A la banda dreta del Noguera, Areny surt documentat només com a *castro* i *valle*, en total 24 vegades. Sí que sembla que la capitalitat, almenys documental, correspon en aquest període a Orrit. Darrere de la capitalitat documental potser cal veure-hi la capitalitat local, potser per a la primera part d'aquest període (IX-XII), encara que les restes que actualment podem observar d'aquests castells d'Orrit mostrin vestigis de molt poca monumentalitat, en el cas d'Orrit.

Cal assenyalar que les estructures del castell d'Areny han estat datades en el volum pertinent de *Catalunya Romànica* cap al segle IX-X ja ocupant tot el turó, però reforçat i complementat cap a l'any 1000; d'aquest moment també seria la torre d'Orrit i la majoria de restes que podem observar al castell d'Areny. Tot i que aquesta primerenca capitalitat d'Orrit pot tenir arrels molt antigues, no oblidem que el topònim té orígens preromans.

De fet aquest castells (Areny-Orrit) estan situats en turons d'alçades considerables..., però amb una visió força limitada. La mateixa forma de la vall en aquesta zona, amb una vall principal i valls paral·leles, creen serres molt abruptes, que van d'est a oest i que limiten molt la visió. Amb una visita a aquests llocs, per desgràcia avui despoblats, ens adonem que realment ofereixen una molt bona visió del territori, i molt millor que a Areny-Orrit.

Des de la Torre d'Orrit i des del castell d'Areny aquests punts (Miralles-Espills-Escarlà) són perfectament visibles i donen a aquests antics castells un major control sobre el territori. Especialment Miralles i Espills, respecte d'aquesta fortificació d'Areny-Orrit. Molt probablement els senyals es farien cap a aquests castells situats en espais amb molta menys visió sobre l'espai que s'havia de controlar.

Vegem-ho per parts:

1. Miralles: a uns 850 m d'alçada, dona pas, pel camí de Llastarri i la Collada, cap a totes aquestes alçades de la serra de Sant Gervàs, pastures excel·lents, i també cap al pas ramader de Portús. Alhora, resulta perfecte punt de control sobre el mateix camí de transhumància que des del riu Noguera puja pel peu de la serra de Sant Gervàs fins al seu extrem oriental.

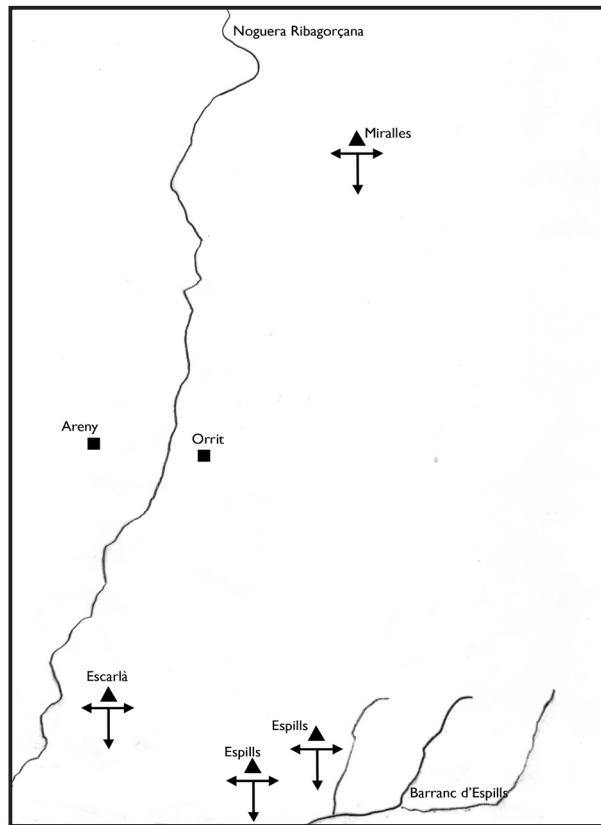
Aquest element ramader queda assenyalat potser també per un topònim, avui desaparegut i tradicionalment considerat molt proper a Miralles: Olbe. Aquest topònim és molt present en documentació del segle IX, la *villa* d'Olbe. Per R. d'Abadal (1955), i a partir d'aquesta documentació, seria sobre la vora esquerra de la Noguera, prop del creuament de camins que portaven a Orrit, Alaó i Miralles.

J. Coromines ha llegit etimològicament el topònim Olbe com originat per Olobe, amb lectura a partir de l'euskara 'a cobert de les posts, sota el refugi' (1997), aquesta lectura la fa extensible també al nostre *villa* d'Olbe. Potser cal pensar que aquesta *villa* es pot formar a partir d'aquest encreuament de camins i a sota del refugi ramader. Té força sentit, ja que deuria ser lloc molt bo abans de començar la pujada cap a les alçades de la serra de Sant Gervàs o cap a l'estret pas d'Escales.

Aquesta vinculació entre un possible punt de guaita i un camí ramader no té res d'estrany, tot el contrari. No podem oblidar que l'economia en aquesta zona era i és encara eminentment ramadera. La relació entre castells, camins i vies ramaderes està molt ben estudiada, sobretot a la zona d'Euskadi (Barrena Osorio, 1989, per exemple, per a la zona de Guipúscoa).

Alhora, Miralles resulta un perfecte mirador sobre la Terreta i sobre el camí cap a Sopeira, i cap a l'alta muntanya, i té molt millor camp de visió que els castells d'Areny i Orrit.

En igual bona situació tenim, per exemple, el Grony de Miralles, a la serra de Miralles (Anoia) i en posició central entre els castells de Miralles, Queralt i Castell de la Roqueta,

Mapa amb els topònims i les xarxes fluvials. Permet veure els millors punts de control d'aquest sistema amb centre als castells d'Areny-Orrit.

ahora amb domini sobre tota l'Anoia i sobre el pas del coll de la Portella. També és documentat, segons Coromines (1997), des d'antic: *Miralia* (878), *Miraies Castelli de Mirajes* (1113), etc.

En igual bona posició existeix la Roca Miralles (Alt Empordà), en situació central entre els castells de Carmençó i el de Sant Salvador, amb control sobre la costa i l'accés a la plana.

2. Espills: a 1.070 m d'alçada, segons el mateix Coromines (1997): «[...] sense res que li destorbi la vista a gran distància cap al S. i l'O.; 1,5 k. al NO. uns 300 metres més baix, però a la punta avançada d'un gran serrat paral·lel a la serra d'Espills, hi ha el Santuari de *La Mira*, que també domina gran vista cap a l'O. i SO. No és ben segur, però sí versemblant, que aquest vingui de *mirar*; llavors serien tots dos noms, i en tot cas el d'*Espills*, que indiquen la idea de llocs fortificats contra els moros, o invasors anteriors, que pugessin Ribagorça amunt: en magnífica posició per veure'ls des de molt lluny i molt abans que s'hi acostessin.»

Massa coincidències. A més, el topònim del turó situat al nord-est del nucli d'Espills té el mateix nom, i és situat a 1.185 m d'alçada. Aquest darrer turó té més bona visió sobre la Conca de Tremp, però és més àrid que el lloc on se situa el nucli d'Espills, que sembla oferir molt més bones condicions per a l'ocupació humana.

Aquesta lectura també ens pot anar bé per al collet d'Espilla (Alta Cerdanya), les Coves d'Espill (Ebre) o el coll d'Espill (documentat a finals de segle X), entre els antics comtats de Rosselló i Empúries. Són tres dels molts exemples documentats.

Coromines (1997) opina que deu ser un terme romànic comú i arcaic, l'assenyala documentat ja cap al segle IV, a la zona de Palestina (*Itinerarium Egeriae*), també com a punt de guaita sobre el Mar Mort.

Podem parlar, doncs, d'una possible alineació de punts de guaita en aquesta part meridional del sistema casteller d'Areny-Orrit.

3. Escarlà: de *ipsu castellare*, segurament amb sentit de turó encastellat, encara que potser també amb sentit de 'el castellar, el carlà, senyor del castell'.

Per finalitzar

Recapitulant, tenim aquests llocs documentats des d'antic (Miralles i Espills), amb topònims de filiació romànica i ben documentats en d'altres antics territoris feudals, fent referència a activitat defensiva o de guaita i en una molt bona situació estratègica que controla importants vies de comunicació. Per tot això sembla que aquest sistema és força versemblant: uns castells situats per controlar el pas pel Noguera (Areny-Orrit), reforçats per uns punts de guaita i fortificacions (Miralles-Espills-Escarlà). Fortificacions i llocs de guaita especialment concentrats al sud d'Areny-Orrit, potser per evitar sorpreses de la zona sud, de la zona musulmana.

Aquest sistema el podem datar, per l'aparició documental, ja cap al segle IX-X, tot i que sense prospeccions o intervencions arqueològiques no es pot afirmar, de segur, res. El fet d'estar documentats com a castells ha de permetre documentar algun tipus de resta de força magnitud.

Bé, doncs, per finalitzar aquest treball simplement explicaré un costum que em va explicar el meu avi, de Casa Pascual de Claravalls. Resulta que per Sant Joan sembla ser que tots els pobles de la Terreta —com a moltes zones de Catalunya i Aragó— obrien les fogueres quan es feia fosc, en un lloc ben visible per als altres pobles. Aquella imatge de totes les fogueres dels diferents pobles i llogarets, l'havia impactat molt. Aquesta pràctica festiva realitzada fins als anys 40 i 50, i per desgràcia ja desapareguda —com molts dels pobles de què parlem—, potser continuava una pràctica comunicativa documentada ja en el període medieval.

Bibliografia

ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1955). *Catalunya Carolíngia. Els Comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

BARRENA OSORIO, Elena (1989). *La formación histórica de Guipuzkoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico en época altomedieval*. Mugaiz, 5. Donostia.

BARRULL PERNA, Carlos (2001) (2006). «La cristianización y “ribagorzanización” de un territorio prepirenaico: Areny y el valle de Soperuny (siglos VIII - principios de XI)», *Ripacurtia*, 4. Centre d'Estudis Ribagorçans.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Textos i estudis de cultura catalana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 100.

COROMINES, Joan (1989-1997, 2002). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial.

CORRAL LAFUENTE, José Luis (ed.) (1984). *Cartulario de Alaón (Huesca)*. Textos Medievales, 65. Saragossa: Ed. Anúbar.

——— (1984). *El cartulario de Alaón*, 5. Saragossa: Ed. Anúbar.

MIQUEL I ROSELL, Francesc Xavier (1945). *Liber feudorum maior*.

RIU i RIU, Manuel (1977). «El monasterio de Santa María de Alaón y su patrimonio en el siglo IX», *Homenaje a J.M. Lacarra*. Estudios Medievales, 1. Saragossa.

TERRADO PABLO, Javier (2001). *Toponimia de Ribagorça. Municipio de Arén*, 2. Javier Terrado Pablo. Gobierno de Aragón. Universitat de Lleida.

TOUBERT, Pierre (1973). *Les structures du Latium médiéval. Le Latium meridional et la Sabine du IX siècle a la fin du XIII siècle*. Roma i París.

VV. AA. (1996). *Catalunya Romànica. La Ribagorça*, XVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.